

Testimonis arqueològics i patrimonials de la Guerra Civil a Catalunya

JORDI MONTLLÓ BOLART
Museòleg

Búnquer de la Guerra Civil situat entre Mataró i Llavaneras. © de la fotografia: Jordi Montlló

Este artículo pretende mostrar la gran variedad de vestigios relacionados con la Guerra Civil española que se están haciendo públicos, ya sea a través de iniciativas patrimoniales o de informaciones en los medios de comunicación. Hemos elaborado una recopilación de tales elementos patrimoniales en el ámbito de Catalunya, completando los artículos monográficos de este dossier que tratan de la Batalla del Ebro y del Museo del Exilio de la Jonquera.

¿A qué se debe este interés social por la Guerra Civil que se manifiesta en los últimos años? ¿Justo ahora se empiezan a despertar las conciencias? Teniendo en cuenta que la guerra no la ganó ni la democracia ni las libertades civiles, como pasó en Europa en 1945, ¿podemos afirmar que recuperar la memoria histórica forma parte de la última fase de aquella guerra?

Los elementos patrimoniales que se están investigando, o que se difunden a través de técnicas diversas, son: los refugios antiaéreos, los búnkers de la costa, el campamento de Instrucción Militar de Pujalt (Anoia), el consulado de la URSS en Barcelona durante la Guerra Civil, la arqueología militar del Pallars, la Batalla del Ebro y la línea de los Pirineos. El estado de desarrollo de los diferentes proyectos es heterogéneo y, a menudo, depende de la iniciativa particular.

«Pero es obligación moral, sobre todo los que padecen la guerra, cuando se acabe como nosotros queremos que se acabe, sacar de la lección y de la suma del escarmiento el mayor bien posible, y cuando la antorcha pase a otras manos, a otros hombres, a otras generaciones, que se acordaran, si alguna vez sienten que les hierve la sangre iracunda y otra vez el genio español vuelve a enfurecerse con la intolerancia y con el odio y con el apetito de destrucción, que piensen en los muertos y que escuchen la lección: la de esos hombres que han caído embravecidos en la batalla luchando magnánimamente por un ideal grandioso y que ahora, abrigados en la tierra materna, ya no tiene odio, ya no tiene rencor, y nos envían, con los destellos de su luz, tranquila y remota como la de una estrella, el mensaje de la patria eterna que dice a todos: Paz, Piedad y Perdón»¹.

PRESENTACIÓ

En aquest article us volem mostrar la gran varietat de vestigis relacionats amb la Guerra Civil espanyola que s'estan donant a conèixer, ja sigui a través d'iniciatives patrimonials o d'informacions als mitjans de comunicació. Són restes que han romàs impassibles durant més de seixanta anys, indiferents a l'oblit al qual han estat sotmeses, sofertes amb les manipulacions rebudes i sovint passives a la seva destrucció.

Hem elaborat una compilació d'aquests elements patrimonials dins l'àmbit de Catalunya. En un article a part es parla específicament de la batalla de

Pero nos hemos de preguntar si esta recuperación de la memoria histórica de la Guerra Civil es real o sólo incipiente y el camino mucho más largo.

This article describes the great variety of vestiges from the Spanish Civil War now coming to light through heritage initiatives or from news in the media. Our compilation of these heritage elements in Catalonia complements other monographic articles in this dossier on the Battle for the Ebro and the Museum of Exile at La Jonquera.

But why this sudden interest in the Civil War? Is it only now that the collective social conscience is beginning to stir? Unlike the European situation after 1945, our war ushered in neither democracy nor civil rights. Could we not then see this recent recovery of historical memory as just the final phase of our war?

The heritage elements currently being researched and disseminated using a variety of techniques are: air-raid shelters, coastal bunkers, the Military Training camp at Pujalt (Anoia), the USSR consulate in Barcelona during the civil war, the military archaeology of Pallars, the Battle for the Ebro and the Pyrenees as a frontier. The projects themselves are at varying stages of development and are often the result of initiatives by private individuals. But what is not yet clear is whether this recovery of historical memory is a real phenomenon, or only the first step in a process with a very long way still to go.

l'Ebre; aquí només en farem una breu referència per parlar dels projectes de l'ossera de Sant Bartomeu i del Museu. També es dedicarà un article monogràfic per tractar el projecte del Museu de l'Exili de la Jonquera.

D'un temps ençà es parla molt de la Guerra Civil. És un tema que s'ha posat de moda. Sovint, no sabem ben bé com, un cúmul de coincidències posen de manifest una inquietud social. Es destapa una problemàtica que sobrepassa els límits estrictes d'on s'havia originat i pren dimensions d'interès general. Aquest seria el cas de la Guerra Civil espanyola. He de confessar la meua incapacitat per esbrinar les veritables causes d'aquest fenomen. Tampoc és el lloc de fer-ho. No és que no hi hagués un interès historiogràfic pel tema, ans el contrari. Tampoc podem dir que les diferents entitats i associacions d'afectats -Lleva del Biberó, Amical de Mauthausen, expresos polítics, exiliats, mares de fills desapareguts ... per posar només alguns exemples -, no hagin lluitat, cridat o s'hagin mobilitzat per fer sentir la seva veu i reivindicar els seus drets. El cert és que tot aquest moviment social ja hi era, però, per una incògnita raó, l'esclat darrer s'ha produït fa pocs anys. Hi tindrà alguna cosa a veure el món de les arts? El cinema o la literatura? Potser la voluntat d'algun mitjà de comunicació en l'e laboració de documentals de qualitat hi ha contribuït?

Algunes de les causes que provoquen aquest interès poden buscar-se en l'acció contrària a les que motivaren el silenci durant tants anys. Quan parlem de la Guerra Civil espanyola ho fem, bàsicament, del període entre 1936 i 1939, però també ho hem d'estendre a tot el règim antidemocràtic sorgit del conflicte. La guerra no es va acabar l'any 1939; no va ser com el 23 de febrer de 1981. Aquella vegada el règim sortint del conflicte fou la dictadura militar del general Franco. Una dictadura molt més llarga que la xilena o l'argentina o la brasilera. Quaranta anys de dictadura, de repressió, de pors, d'impunitat nacional i internacional vers un règim repressor, feixista.

Naturalment, tants anys de privacions de llibertats individuals i col·lectives han deixat moltes seqüeles. És un tema viu en el record i la memòria col·lectiva, però també en l'àmbit personal i sentimental, ja que hi ha molts protagonistes, testimonis d'aquells esdeveniments. Els crues esdeveniments provocats per la guerra sempre deixen moltes ferides, en tots els bàndols. Però, les ferides provocades durant quaranta anys, és difícil que s'oblidín en vint-i-cinc. Sobretot si s'opta per una solució tipus *punto final*. La memòria és un mecanisme incontrolable des de la política o la legislació. Sempre troba una escletxa per on sortir. Com diu Reyes Mate (2002) *«La memoria no se arruga ante términos como prescripción, amnistía o insolvencia, pues tiene la mirada puesta en la víctima. Y si hubo una injusticia pasada y no ha sido saldada, la memoria proclama la vigencia de esa injusticia»*.

¹ Paraules del discurs de Manuel Azafia pronunciades en el segon aniversari del fracàs parcial de la revolució militar i l'inici de la Guerra Civil a l'Ajuntament de Barcelona.

Paral·lelament a la recuperació de la memòria històrica d'aquest període, també s'han anat recuperant vestigis arquitectònics i arqueològics. Aquesta recuperació s'ha fet a partir d'un procés de patrimonialització cultural, valoritzant-los com a testimonis simbòlics i referents històrics de la memòria col·lectiva. Tot seguit veurem quins són aquests elements i analitzarem els processos i la situació actual. Després, comprovarem si és veritat el que diu Alberto Reig (2003): *«Transcurrido casi un cuarto de siglo desde la Constitución de 1978 que fundamentó jurídicamente el nuevo régimen de monarquía parlamentaria, y cuando puede considerarse que está firmemente arraigado en la cultura política de los españoles, parece llegado el momento de poder cancelar «definitivamente» los silencios, las lagunas y las ambigüedades que le acompañaron en su proceso de construcción y consolidación. Hay que establecer una adecuada política democrática de la memoria colectiva»*.

ELS REFUGIS ANTIAERIS DE BARCELONA

Qui hauria previst abans de l'any 1937 que la població civil es convertiria en objectiu de les bombes. Qui, després de la Guerra Civil espanyola i d'algunes de les seves carnisseries, imaginaria que seixanta anys després es continuarien bombardejant indiscriminadament civils sota la coartada de la democràcia? Sobretot, després del genocidi d'Hiroshima i Nagasaki.

De vegades, la memòria és massa voluble, massa condescendent amb els que la voldrien anihilar. Els historiadors repetim una i altra vegada que el coneixement del passat serveix, entre altres coses, per evitar repetir errors en el futur. Poca cosa podem fer els historiadors si la resta de la societat oblida. Quan ja no restin testimonis del que van significar els refugis antiaeris, restaran les pedres, les paraules impreses. Però, es mantindrà l'esperit dels llocs? Haurem estat capaços d'honorar el patiment, la por i l'angoixa d'aquells ciutadans amagats com conills atemorits, esperant no haver de comprovar l'efectivitat del seu refugi? La meua mare era una nena que vivia a Roses quan va esclatar la guerra. Només recorda la por de les bombes i el soroll que feien en caure. El seu pare (el meu avi) era paleta i havia construït refugis. Ara, 64 anys després, el nét i fill escriu sobre un tema que no ha viscut, però del qual ha sentit sovint parlar en converses familiars, dites en veu baixa i amb el retorn als rostres d'aquella por i d'aquella angoixa estranya, viscuda a les pròpies carns.

El 13 de febrer de l'any 1937, es produí el primer bombardeig a la ciutat. Fou des del mar, des del creuer italià Eugenio di Saviola. El resultat fou de 18 morts i una barreja de sentiments generalitzada: por, indignació, estupefacció ... La intensitat dels atacs anà *in crescendo*. La majoria provenien de l'aire, causats per l'aviació italiana amb base a Mallorca i, també, la Legió Cóndor. En total foren 194 bombardeigs. Si recordeu algunes de les imatges que van trasbalsar el món durant el setge de Sarajevo,

2 i 3. Refugi 307, ubicat al poble Sec de Barcelona. © de la fotografia: Jordi Montlló

4. Refugi 307. © de la fotografia: Jordi Montlló

sobretot la matança del mercat que va motivar la reacció internacional, penseu que a Barcelona, Granollers, Roses i altres ciutats catalanes, es produïren escenes molt més esfereïdores.

Davant d'aquest perill s'intenta reaccionar institucionalment, però també des del ciutadà. Des de la tardor de 1936 començà a funcionar el Servei de Defensa Passiva (Pujadó, 2002). S'adequaren les galeries del metro i es començaren a construir els primers 25 refugis de galeria de mina i 5 refugis cel·lulars. Però l'Ajuntament no podia cobrir totes les necessitats i molta gent es feien els seus propis refugis. El que sí hi havia era una inspecció que valorava les condicions tècniques dels refugis i la utilització de les subvencions que s'atorgaven amb aquesta finalitat.

Un estudi fet a partir dels anys 60 informa de l'existència de 1.400 refugis a Barcelona. El creixement urbanístic de la ciutat i la millora de les infraestructures de serveis han anat posant al descobert una realitat que, tot i coneguda, havia restat, com tantes altres coses, en l'oblit. Actualment es pot visitar un d'aquests 1.400 refugis: el 307 del Poble Sec.

EL REFUGI 307

Està ubicat en la confluència del carrer Nou de la Rambla i del passeig de Montjuïc. La seva construcció fou una iniciativa veïnal, com la majoria dels refugis de la ciutat. És un dels més ben construïts del barri. Consta de 400 metres de túnels de volta, amb una alçada de 2 m i una amplada d'1,6 m. Tenia tres portes d'accés, amb els túnels en ziga-zaga, per evitar els efectes secundaris d'una bomba. Les cantonades són totes arrodonides per facilitar l'evacuació en llitera. Hi havia espais amb usos complementaris: infermeria, magatzem d'eines, farmaciola, lavabos, fonts. També disposava d'una bateria d'acumuladors per tenir subministrament elèctric independent de la xarxa. En el projecte es calculava la capacitat del refugi en 2.000 persones

Aquest és, pel que sembla, l'únic refugi de Barcelona que no es va tapiar. Durant els anys posteriors a la guerra ha tingut usos diversos: cultiu de xampinyons, habitatge d'indigents, magatzem d'una fàbrica de vidre ... En enderrocar la fàbrica, l'any 1995, va quedar al descobert. Fou llavors quan, un altre cop, la iniciativa popular va voler recuperar aquest espai com un lloc de memòria col·lectiva. L'any 1997 es van fer les primeres visites. L'entitat que aplegà la voluntat ciutadana fou, en un primer moment, l'arxiu del districte Sants-Montjuïc. No va ser fins a l'any 2000 quan s'incorporà el Museu d'Història de la Ciutat en l'organització de les visites. Fins al moment, han visitat el refugi 307, l'únic obert al públic, dues mil cinc-cents persones.

EL REFUGI DE NEGRÍN

Recentment, s'ha publicat a *El Periódico* (R. Fontova i C. Cols, 2003) un reportatge on es revela la història d'un refugi trobat al barri de Pedralbes, al carrer Sor Eulàlia d'Anzizu. És un refugi que no consta en l'inventari dels 1.400. Va ser descobert l'any 2001 durant unes obres, però es va segellar ràpidament i no es va redescobrir fins al 2003, quan s'organitzà l'expedició integrada per personal de l'Àrea de Serveis Urbans i Manteniment i dos periodistes.

La hipòtesi apunta que es tractava del refugi utilitzat pel cap del govern de la República, Juan Negrín. Tant el biògraf d'Azaña, Santos Julià, com Joan Llarch, autor de *Negrín. ¡Resistir es vencer!* coincideixen que Negrín va viure en una finca cedida per la família Roviralta. En el jardí d'aquesta finca s'hauria fet construir el refugi que, amb les transformacions urbanístiques, quedaria per sota del carrer.

El secret que envoltaria la construcció d'aquest refugi, a causa de l'alt rang de Negrín, va perpetuar el seu desconeixement fins als nostres dies. Molt a prop hi vivia, amb la seva família, el general Vicente Rojo, cap de l'Estat Major de l'Exèrcit de la República. Ells també podrien haver estat usuaris d'aquest refugi.

ELS BÚNQUERS DE LA COSTA

Una de les restes de la Guerra Civil més visibles i freqüents a Catalunya són els búnquers, blocs o casamates de la costa. Des de l'any 1998 s'està fent un estudi dels del Maresme (Montlló, J. i Alay, J.C: 1999). Es tracta de construccions molt heterogènies. Es van fer per impedir un desembarcament de les tropes colpistes des de Mallorca. També es van utilitzar per controlar les incursions de l'aviació amb l'objectiu de bombardejar Barcelona. Els avions es veien des dels blocs d'Arenys i així es donava avis a la ciutat comtal, ja que aleshores no hi havia radar. No es va haver de comprovar la seva efectivitat per al combat, si més no en situacions crítiques, com hauria estat un desembarcament. Alguns encontres amb vaixells rebels van demostrar que l'armament de l'exèrcit republicà era molt limitat.

La presència d'aquests elements ha estat constant des que es van deixar d'utilitzar. Ha estat, però, una presència viva. No han restat amagats en recòndits indrets inaccessibles, sinó a les platges, al costat de la via de rodalies del tren. És a dir, a la vista de la ciutadania. A més, han estat un bon obstacle en la construcció de ports, esculleres i passeigs marítims, principals motius de la seva destrucció. Molts han estat reutilitzats, com a bar de platja o com a habitatacle. Malgrat tenir-los tan a la mà, ser tan presents, l'autèntica identitat d'aquestes estructures ha restat oblidada, com si fossin invisibles.

5. El refugi 307 és l'únic obert al públic. © de la fotografia Jordi Montlló

El principal objectiu d'aquest treball de recerca és fer un inventari de tots el búnquers del litoral del Maresme i veure l'estat de conservació en què es troben. També es vol fer una classificació tipològica, estudiar-ne la ubicació, les possibles funcions específiques i les tècniques constructives. L'estudi integra la voluntat de recuperar la memòria oral de persones relacionades amb aquests elements en el moment de construir-los o en l'ús com a elements defensius. Finalment, també es pretén valoritzar la seva presència en el nostre àmbit urbà i patrimonialitzar-los com a testimonis vius d'un moment històric molt concret de la nostra societat.

L'estudi pretén recuperar-ne la memòria històrica i valoritzar-los patrimonialment abans que sigui massa tard i desapareguin tots. També es voldria elaborar un model metodològic que altres investigadors de Catalunya o d'altres indrets del llevant peninsular puguin aplicar per ampliar el treball en altres àmbits geogràfics.

EL CAMPAMENT D'INSTRUCCIÓ MILITAR DE PUJALT (ANOIA)

A Pujalt (Anoia) trobem les restes del campament d'instrucció militar del XVIII Cos de l'Exèrcit Popular de la República. Constava de vint barracons, tres galeries refugi subterrànies, una font i safareigs. La capacitat del campament era de cinc mil reclutes. Es va utilitzar al març de l'any 1938.

Existeix un projecte de museïtzació (Hernández, 2001) amb el títol «Historial de l'Exèrcit Popular. Projecte d'idees (museològic/museogràfic). Pujalt». Ha estat un encàrrec de l'Oficina de Patrimoni Cultural (OPC) de la Diputació de Barcelona, en el marc de les tasques de suport tècnic directe als ajuntaments que realitza l'OPC.

El projecte proposa un Centre d'Interpretació per tal de presentar i reviuir les instal·lacions i la vida quotidiana en el Centre d'Instrucció del XVIII Cos d'Exèrcit Popular. Permetria una visió global sobre la Guerra Civil a Catalunya que recolzaria sobre la memòria històrica i les restes arqueològiques. Els autors del projecte remarquen la voluntat d'educar per la pau.

EL CONSOLAT DE LA URSS A BARCELONA DURANT LA GUERRA CIVIL

Una curiositat conservada de la Guerra Civil, poc coneguda, és l'antic consolat de la Unió de Repúbliques Socialistes Soviètiques (URSS) a Barcelona (Merino, 2002). L'element més emblemàtic de l'edifici es troba en el búnquer refugi que s'amaga en el seu soterrani. Cal relacionar-lo amb un dels episodis històricament més densos de la llarga història d'aquesta casa.

Està situada en el número 17 de l'avinguda del Tibidabo i és obra de l'arquitecte Enric Sagnier Villavecchia. Fou construïda, l'any 1926, per a l'in-

ustrial català Salvador Andreu Grau, conegut popularment per les pastilles contra la tos. Amb l'esclat de la Guerra Civil fou nacionalitzada i s'hi establí el consolat de la Unió Soviètica a Barcelona. Avui és propietat de Mútua Universal.

Malgrat els canvis d'usos, de propietaris i el pas dels anys, la casa conserva tots els seus espais d'interès. L'element més notori és el búnquer del soterrani i el seu magnífic estat de conservació. Les parets, que són de formigó, de 40 centímetres de gruix, delimiten un espai amb dormitoris, cuina, latrina i grup electrogen. També disposa d'un complex sistema de ventilació. Un dels elements més curiosos és el sistema d'obertures que té. Disposa de dues entrades de ferro colat. És a dir, una entrada, situada en el soterrani de l'edifici i una sortida d'emergència que dona al jardí. Les dues portes tenen la peculiaritat que només es poden obrir o tancar per dins. Estava preparat per aguantar una temporada sense sortir-ne.

Es conserva de l'època una bandera soviètica, amb la falç i el martell brodats, i la placa policromada de la façana. La seva construcció respondria a la necessitat de refugiar-se dels bombardeigs que va patir la ciutat durant el conflicte, tal com passà en la construcció de la resta de refugis de Barcelona. Sobretot, si tenim en compte que es tractaria d'un objectiu cobejat per l'aviació feixista.

La història de la casa està plena de personatges i esdeveniments transcendents. Si a tot això li afegim la seva arquitectura, el seu estat de conservació i el seu alt valor simbòlic, aquest edifici es converteix en un element interessantíssim des del punt de vista patrimonial, preservat pels diferents propietaris de la finca i en especial per l'actual junta de Mútua Universal i el senyor Ferran Duran, cap de seguretat de la companyia i amant de la història, que va evitar costés el que costés que es fes cap reforma a l'interior i es conservés tal com es va trobar.

ITINERARIS D'ARQUEOLOGIA BÈL·LICA AL PALLARS

Fa un parell d'anys que l'empresa Història per Descobrir, ubicada al Pallars, organitza visites guiades per la comarca, centrades en el que ells anomenen «arqueologia bèl·lica de la Guerra Civil».

A partir del març de 1938 s'establí un front de guerra en aquestes comarques, després que l'exèrcit colpista trenqués el front d'Aragó. Al sud, s'estableix el front de l'Ebre, que es coneixerà com a batalla de l'Ebre. Pel gener de l'any 1939, aquest front es comença a moure.

D'aquells poc més de 10 mesos d'enfrontaments en resten una sèrie d'elements constructius de caràcter militar com trinxeres, búnquers, murs, etc.

6 i 7. Interior del refugi 307. © de la fotografia: Jordi Montlló

els quals són els que es poden visitar seguint aquests itineraris. En total, hi ha setze itineraris diferents repartits en sis zones. Abasta des d'Esterri d'Àneu fins a Tremp. Els itineraris tenen diferent grau de dificultat, segons l'accessibilitat, el desnivell o el temps necessari de caminada. Es fan a l'estiu, donada la climatologia.

Realment, sorprèn la quantitat de restes conservades en aquesta zona. També destaca el poc grau de coneixement públic d'aquestes restes. Per això, els visitants queden altament sorpresos quan ho descobreixen. El seu estat de conservació és molt divers.

CONSORCI MEMORIAL DELS ESPAIS DE LA BATALLA DE L'EBRE

En aquest apartat no tractarem de les restes d'arqueologia bèl·lica de la batalla de l'Ebre, ja que es desenvoluparà en un article monogràfic d'aquest mateix dossier. Ens centrarem en uns projectes molt concrets d'aquesta entitat. El Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre està format pel Consell Comarcal de la Terra Alta, la Generalitat de Catalunya i els municipis de Corbera d'Ebre, Vilalba dels Arcs, el Pinell de Brai, Batea, la Fatarella i Caseres. Des del moment de la seva creació, un dels seus principals objectius ha estat la recuperació de la memòria històrica vinculada amb la batalla de l'Ebre. L'altre objectiu prioritari és la creació d'un conjunt museístic.

En el transcurs del treball de camp, confeccionant l'inventari dels espais històrics, aparegué una realitat que no s'havien plantejat apriorísticament: l'existència de nombroses fosses i restes humanes escampades per boscos i camps de conreus. Es tractava de les despulles dels combatents que van ser enterrats *in situ* per altres soldats o, fins i tot, per la població civil, després de la batalla. La necessitat de cercar un lloc on dipositar dignament aquestes restes i, alhora, retre un homenatge simbòlic, van fer decidir la Junta del Consorci a crear un monument ossera. Ja hi havia dos precedents a la zona: l'ossera del Terç de Montserrat a Punta Targa (1968) i l'ossera de la Lleua del Biberó-41, al terme del Pinell de Brai (cota 705). El nou projecte es diferencia en l'abast territorial, que l'amplia a tot el territori de la batalla de l'Ebre. L'altra gran diferència és la creació d'un banc de dades, a través de l'ADN de les restes recuperades, amb la finalitat d'identificar el major nombre possible de cossos.

El projecte del monument ossera de Sant Bartomeu s'estructura en quatre àmbits d'actuació, repartits en dues fases. En un primer moment es preveu la construcció del monument ossera al costat de l'ermita de Sant Bartomeu de les Camposines. Es tracta d'un espai simbòlic, tant per la seva pròpia història relacionada amb el territori com pel seu paper durant la batalla, ja que al voltant de l'ermita s'hi van instal·lar els llocs de comandament d'algunes

unitats republicanes. Paral·lelament, es treballarà en la recuperació de les despulles dels combatents i la creació d'un cens de desapareguts a través d'una oficina específica. En una segona fase, es crearà el banc de dades a través de l'ADN de les restes recuperades.

L'altre gran objectiu és la creació d'un museu. El museu es farà en un edifici de nova planta, en el terme de Corbera d'Ebre, amb una superfície de 1.400 m², 900 dels quals seran per a l'exposició permanent. Es concebrà com un centre d'interpretació de la batalla de l'Ebre i es complementarà amb petits centres d'interpretació monogràfics, ubicats en localitats relacionades amb la batalla. A més a més hi haurà uns espais històrics visitables, que seran els més representatius, ben conservats, i accessibles de l'inventari general. L'inventari, a més de ser una eina científica i divulgativa de la batalla, servirà per legislar-ne la protecció, a través de la figura de Béns Culturals d'Interès Local.

LA LÍNIA DE DEFENSA DELS PIRINEUS

És una línia defensiva formada a base de diverses construccions de caràcter militar que s'estenen pels Pirineus, des de la Mediterrània fins a l'Atlàntic. Tot i no haver estat construïdes durant la Guerra Civil, sí que n'és una conseqüència directa. Consta d'unes 10.000 fortificacions o búnquers construïts per l'exèrcit espanyol a finals de la Segona Guerra Mundial, entre els anys 1944 i 1947. La línia està dividida en tres zones: una a la zona central dels Pirineus, a la província d'Osca; la part occidental, que abasta Navarra i País Basc, i, finalment, la part oriental, que es troba a Lleida i Girona.

Fou un projecte encarregat pel general Franco i encomanat al general d'enginyers Ochoterena. El motiu d'aquest encàrrec s'ha de buscar en la por d'una possible invasió de l'exèrcit aliat. És coneguda a la Cerdanya, Alt Urgell i Andorra amb el nom de línia Gutiérrez. A la resta d'Espanya, i popularment, se l'anomenava línia Pérez. Com a antecedents podem parlar de la incursió dels maquis per la Vall d'Aran. Però, en general, sembla una por que respon més a un perill psicològic que real. Potser, davant un atac real, l'efectivitat d'aquesta línia no hauria estat ni tan sols psicològica. Recordeu el paper de la línia Maginot.

Des de l'Ajuntament de Montella-Martinet i el Parc Natural Cadí - Moixeró, es volen recuperar patrimonialment aquests elements i fer-ne un museu. A partir de l'estiu de l'any 2004, es posaran a l'abast del públic (Visa, 2003).

Les visites començaran en un centre d'interpretació situat als afores de la població, on es donarà tota mena d'informació sobre aquestes fortificacions militars abans de començar el recorregut. A més, en aquest centre

8 i 9. Dues imatges del búnquer de l'antic consolat de la Unió de Repúbliques Socialistes Soviètiques (URSS) situat a Barcelona. © de la fotografia: Jordi Montlló

es podrà consultar documentació sobre aquestes instal·lacions i diferent material de l'època, exposat en vitrines.

La ruta tindrà un recorregut de dos quilòmetres i una durada aproximada d'una hora i mitja. El visitant anirà equipat amb un casc amb llum i, després de l'estada al centre d'interpretació, s'endinsarà en un primer gran búnquer, on hi ha una quinzena de nius de metralladores i passadissos de més de 200 metres de longitud.

Una sonorització especial ambientarà auditivament l'escenografia perquè el visitant entri en l'activitat que hi havia a l'època, com si al seu interior hi hagués vida. La visita seguirà per altres búnquers, fins a la vintena, i el recorregut s'acabarà a l'interior d'una gran muntanya de pedra foradada anomenada Roc de la Mel, que juntament amb el Cabiscol són els búnquers més grans del municipi.

El conjunt de búnquers que hi ha a la Cerdanya és dels més importants de tot el Pirineu, ja que tenen un elevat nivell de control visual i de tir sobre la vall del riu Segre. N'hi ha més d'un centenar, construïts a base de ferro i ciment o excavats a la roca. El seu estat de conservació és molt bo. Mai van arribar a estar equipats amb armament, tot i que els visitants podran veure les fortificacions amb armament de l'època, cedit per l'exèrcit. Altres espais destinats a usos diversos (transmissions, descans, infermeria...) estaran escenografiats.

Paral·lelament hi haurà un centre d'informació i documentació amb còpies de la planimetria i altra documentació referent a aquestes fortificacions. Això serà un cop s'arribi a un acord i es puguin desclassificar els arxius corresponents. El cost del projecte podria arribar als 240.000 euros.

Es preveu que s'obrin més túnels per a ús turístic a l'Alsàcia (França), a Ciutat de la Línea (Cadis), a Navarra i a l'Empordà.

REALITAT PATRIMONIAL DELS DIVERSOS ELEMENTS REFERITS

Un cop vistos tots aquests testimonis històrics de la Guerra Civil, cal avaluar en quina fase de desenvolupament patrimonial es troben. Tots els exemples publicats han estat valoritzats patrimonialment a partir d'una o diverses actuacions. A continuació podrem fer-ne una valoració en un context més genèric de recuperació de la memòria històrica.

Quan el refugi 307 va quedar al descobert, fou la iniciativa ciutadana la que se'n va fer ressò i va reclamar-ne la recuperació com a espai de memòria per a tots els ciutadans. Amb anterioritat no hi havia hagut un interès tècnic, ja que la remodelació de serveis, sobretot el clavegueram,

topava continuament amb algun dels 1.400 refugis inventariats. Des que es va obrir al públic fins que hi va intervenir el Museu d'Història de la Ciutat van passar tres anys. Ara, més de dos anys després no s'hi ha fet cap intervenció museològica. Ni tan sols hi ha cap projecte. La intenció és museïtzar el refugi 307 i un del barri de Gràcia, però està tot a les beceroles. Periòdicament, van sortint notícies als diaris. El darrer cas és el refugi de Negrin. Aquest no es museïtzarà? És evident que no es poden museïtzar tots, ni tan sols és plantejable que es conservin tots. Però el que sí es fa necessari és un programa marc en el qual s'actualitzi l'inventari, es topografiï, es documentin bé i es cataloguin com a Béns Culturals d'Interès Local els que es consideri oportú segons criteris científics. Després cal planificar detalladament quins, com i quan es museïtzaran.

El potencial d'aquests refugis és molt important. Tenen un alt component evocatiu i simbòlic. Visitar-los és una experiència única i personal molt emotiva. Penseu, per exemple, que la gran atracció del Museu Imperial de la Guerra de Londres és la reproducció d'una part d'un refugi de la Segona Guerra Mundial; i no té res a veure amb l'experiència d'entrar en un refugi de veritat.

Només coneixem un projecte que faci referència als búnquers de la costa; està centrat en la comarca del Maresme. Es traca d'un projecte iniciat de manera personal, no hi hagut cap encàrrec de l'administració ni universitari. S'ha allargat molts anys perquè els autors l'han de compaginar amb l'horari laboral. Des que es va acabar la fase d'inventari fins a l'actualitat s'han anat destruint sense contemplacions. Només hi ha un parell de municipis que inclouen els búnquers en el seu catàleg patrimonial, però els tenen abandonats. Molts municipis no tenen ni catàleg de patrimoni. Què han estat fent aquests ajuntaments durant 25 anys de democràcia?

Pel que fa al campament d'instrucció militar de Pujalt, hi ha un projecte de museïtzació, realitzat pel Dr. Francesc Xavier Hernández i el Dr. Joan Santacana, amb el suport de la Diputació de Barcelona. En aquests moments està aturat, mentre s'espera de trobar finançament.

L'antic consolat de la Unió Soviètica a Barcelona ha arribat fins als nostres dies gràcies a la iniciativa privada. No era un fet desconegut, però no s'ha valoritzat com nosaltres creiem que es mereix. Tots els esforços per donar-lo a conèixer es deuen a la iniciativa de Mútua Universal i el senyor Ferran Duran. És una petita joia a l'abast de molt pocs. Tot i haver estat publicat més d'una vegada als diaris -la darrera fou al desembre de 2002-, l'administració local no s'ha interessat pel tema. Els que sí han mostrat interès per conèixer-ho són els russos.

L'empresa *Història per Descobrir* ha valoritzat les restes d'arqueologia bèl·lica del Pallars a través dels itineraris que organitza. L'estat de con-

servació de les restes és molt divers i no ens consta cap projecte amb cap administració implicada que s'ocupi de la conservació, senyalització, difusió o protecció d'aquestes restes. Quan es malmetin deixaran de tenir interès turístic.

Els projectes del Consorci Memorial Batalla de l'Ebre es troben en la seva fase inicial. Hi havia la previsió d'acabar l'inventari i l'ossera a l'estiu del 2003; del museu hi ha un projecte bàsic; el banc d'ADN no té data per motius econòmics; l'Oficina de Desapareguts funciona des del 21 de novembre de 2002. Es preveu que, finalitzat l'inventari, es procedeixi a la protecció patrimonial dels béns. Aquí, sí que hi trobem l'administració implicada.

La línia dels Pirineus va començar a ser valoritzada a partir dels estudis de persones interessades en el tema, properes geogràficament, tal com ha estat amb els búnquers de la costa. En aquest cas, l'Ajuntament de Montellà-Martinet va mostrar interès i ha endegat el projecte que us hem presentat, les visites guiades del qual es començaran a l'estiu del 2004.

CONCLUSIONS

Podem extreure alguns trets comuns de tots aquests projectes. La majoria s'han endegat des de la societat civil, ja sigui des de persones individuals o des de col·lectius. Hi ha pocs projectes en els quals l'administració s'hagi implicat d'una manera decidida. Tots estan en una fase molt preliminar d'execució, alguns en un estadi molt més que precari. En tots ells hi ha hagut una inversió d'energia de voluntarisme, de dedicació i d'interès per part de la societat civil inversament proporcional a la dels estaments públics.

L'interès social per recuperar aquests elements i per recuperar la memòria històrica ha quedat sobradament demostrat en múltiples ocasions: audiència dels documentals de televisió, diferents actes de grups, entitats i associacions, èxit de la literatura, edició de noves publicacions (revistes i monografies), assistència a visites i itineraris, etc. Però no hi ha una resposta per part de l'administració que sigui àgil, integradora, potenciadora, dinàmica i moderna. Recordem que el govern espanyol és un dels signants del tractat contra la desaparició forçada de persones i que, segons aquest acord, està obligat a fer proves d'identificació de desapareguts. A Catalunya s'ha endegat, recentment, una comissió interdepartamental amb l'objectiu d'identificar fosses amb restes d'aquesta època. També, fa poc, s'ha creat a Catalunya l'Associació per la Recuperació de la Memòria Històrica².

Podem dir que són certes les paraules d'Alberto Reig (2003)? Ens trobem en el moment adequat per tancar els silencis obligats i recuperar la memòria sense ambigüitats per construir col·lectivament una nova identitat? Hauria

² Ja n'hi havia una que funcionava dins l'àmbit estatal.

³ Museu d'Història de Catalunya. Palau de Mar, 23 d'octubre de 2002.

de ser així, i ho podria ser realment si hi hagués una autèntica política democràtica. Però no és així.

La recuperació d'elements del patrimoni cultural és només una de les cares del poliedre de la memòria. En aquest treball hem exposat el patrimoni més tangible, l'arqueològic, l'immoble; però estan íntimament vinculats amb altres patrimonis, el documental, l'immaterial i la memòria. Recuperar aquesta memòria és recuperar la identitat, la pròpia història que durant tants anys ens han negat. Una negació i un silenci prolongats pels pactes de la transició. Però, tal com va dir el director de la revista *Sapiens* en un debat televisiu, uns pactes fets per una generació que no és la nostra.

Actualment, trobem que una immensa majoria del teixit social està reclamant el retorn a la normalitat a partir del reconeixement públic d'uns esdeveniments silenciats. Ni que sigui per recuperar la dignitat. D'altra banda, hi ha sectors que no estan treballant en aquest sentit. El 23 d'octubre de 2002, es va fer al Museu d'Història de Catalunya un congrés sobre els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la Guerra Civil i el franquisme. Els historiadors reunits en el Congrés van fer una declaració en la qual es demanava a les autoritats corresponents una sèrie de punts bàsics per un estat democràtic:

- La tipificació com a delictes de l'apologia de la dictadura franquista.
- La retirada d'espais públics i institucions dels símbols de la dictadura.
- La retirada de la subvenció pública atorgada a la fundació Francisco Franco i el lliurament del fons documental als arxius públics.
- El retorn dels papers de Salamanca.
- La constitució de memorials democràtics que fessin possible recuperar de l'oblit la dictadura i les seves conseqüències.

A aquests greuges, cal afegir la negativa del Partit Popular a finançar l'obertura de fosses de la Guerra Civil, tot i la resolució votada en el Congrés dels Diputats (Hernández, 2002). La metàfora de la situació en què ens trobem la podríem trobar en el Castell de Montjuïc. La seva construcció va ser planificada estratègicament per assetjar la ciutat de Barcelona. A l'altre extrem hi havia la Ciutadella; ara enderrocada. Des del castell s'han engegat represàlies una i altra vegada contra Barcelona i Catalunya (bombardeigs, assassinats...). El ciutadans de Barcelona i el poble de Catalunya reclama la cessió d'aquest element simbòlic. La ciutadania vol recuperar el castell com a patrimoni identitari i canviar-li els usos. Es vol democratitzar un element de repressió del passat, però que continua latent. Que ens recorda tots els dies que continua el setge. Només així s'explica tanta impunitat. Com poden quedar en no-res les declaracions, a través d'un

Bibliografia

ALAY, J.C. i MONTILLO, J. (1998) "Els búnquers del litoral del Maresme. Un element patrimonial a punt de desaparèixer". A: XV Sessió d'Estudis Matarnins. Matarní: Museu-arxiu de Santa Maria, 28 de novembre de 1998.

FONTOVA, R i CÒLS, C. (2003) "El refugi de Negrín". A: Quaderns del diumenge, *El Periódico de Catalunya*, 2 de març de 2003.

HERNÁNDEZ i CARDONA, X. (2001) *Historial de l'Exèrcit Popular. Projecte d'idees (museològic/museogràfic)*, Pujalt, Inèdit.

HERNÁNDEZ, E. (2002) "El Gobierno rehúsa la apertura y búsqueda de fosas de la guerra civil". *El Periódico de Catalunya*, 11 de desembre de 2002.

MATE, R. (2002) "Políticas de la memoria". *El País*, 13 de novembre de 2002.

MERINO, O. (2002) "Búnquer soviètic al Tibidabo". *El Periódico de Catalunya*, 8 de desembre de 2002, pàg. 31 i 32.

PUJADÓ i PUIGDOMÈNEC, J. (2002) «La defensa passiva i la construcció de refugis a Barcelona (1936-1939)». A: *El refugi 307. La Guerra Civil i el Poble Sec, 1936-1939*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, pàg. 40-61.

REIG TAPIA, A. (2003) «La memoria democrática y la Constitución». *El País. Opinión*, 4 de gener de 2003.

VILLARROYA, J.; PUJADÓ, J i POWLES, V (2002) *El refugi 307. La Guerra Civil i el Poble Sec 1936-1939*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Consell Municipal del Districte de Sants - Montjuïc.

VISA, L. (2003) «La Cerdanya prepara un recorrido histórico por 10 búnquers y tuneles del Pirineo». *El País*, 4 de març de 2003.

programa de TV3, de l'excap provincial de la falange a València, que justificava l'assassinat del president Lluís Companys? Igual que l'apologia del nazisme defensa la inexistència de l'holocaust, els apòlegs del franquisme volen negar la il·legimitat del cop d'estat de Franco i la repressió posterior.

La recuperació del patrimoni immoble relacionat amb la Guerra Civil ha d'anar acompanyat d'una recuperació de la normalitat històrica. Tal com han fet altres països europeus. Això vol dir conèixer els fets, condemnar la dictadura i les seves conseqüències i rescabalar les víctimes. Fins que no s'assoleixin aquests objectius no viurem en una societat madura i lliure.